

**AJALOOTEADUSE
UUED SUUNAD**

GIGANTUM HUMERIS

SARJA KOLLEGIUM

Airi-Alina Allaste (Tallinna Ülikool)
Karsten Brüggemann (Tallinna Ülikool)
Tiina Elvisto (Tallinna Ülikool)
Indrek Ibrus (Tallinna Ülikool)
Marju Kõivupuu (Tallinna Ülikool)
Mihhail Lotman (Tallinna Ülikool, Tartu Ülikool)
Rain Mikser (Tallinna Ülikool)
Katrín Niglas (Tallinna Ülikool)
Hannes Palang (Tallinna Ülikool)
Ülar Ploom (Tallinna Ülikool)
Kristjan Port (Tallinna Ülikool)
Jaan Puhvel (California Los Angelese Ülikool)
Tõnis Pöder (Tallinna Ülikool)
Rein Raud (Tallinna Ülikool)
Raivo Stern (Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Instituut)
Marek Tamm (Tallinna Ülikool)
Peeter Torop (Tartu Ülikool)
Jaan Valsiner (Aalborgi Ülikool)
Anna Verschik (Tallinna Ülikool)
Airi Värnik (Tallinna Ülikool)

Tallinna Ülikool

AJALOOTEADUSE UUED SUUNAD

Koostanud ja toimetanud
Marek Tamm ja Peter Burke

Inglise keelest tõlkinud Olavi Teppan

TLÜ Kirjastus
Tallinn 2020

GIGANTUM HUMERIS

Gigantum Humeris

Ajalooteaduse uued suunad

Koostanud ja toimetanud Marek Tamm ja Peter Burke

Tõlgitud väljaandest

Debating New Approaches to History

Edited by Marek Tamm and Peter Burke

London: Bloomsbury Academic 2018

Väljaandmist toetasid programmi „Eestikeelsete kõrgkooliõpikute loomise toetamise põhimõtted 2018–2027“ raames:

HARIDUS- JA
TEADUSMINISTEERIUM

Tõlke sisutoimetaja Marek Tamm

Tõlke keeleteoimetaja Tiina Hallik

Küljendaja Sirje Ratso

Sarja makett: Rakett

© Marek Tamm, Peter Burke and Contributors, 2019

This translation is published by arrangement with Bloomsbury Publishing Plc

Autoriõigus (tõlge): Olavi Teppan, 2020

Autoriõigus: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2020

ISSN 2228-1029

ISBN 978-9985-58-892-5

TLÜ Kirjastus

Narva mnt 25

10120 Tallinn

www.tlupress.com

Trükk: Folger Art

SISUKORD

Sissejuhatus. Ajalooteaduse uued suunad. <i>Marek Tamm</i>	9
1. Globaalne ajalugu. <i>Jürgen Osterhammel</i>	35
Kommentaar. <i>Pierre-Yves Saunier</i>	55
Vastus. <i>Jürgen Osterhammel</i>	63
2. Postkoloniaalne ajalugu. <i>Rochona Majumdar</i>	73
Kommentaar. <i>Prasenjit Duara</i>	94
Vastus. <i>Rochona Majumdar</i>	102
3. Keskkonnaajalugu. <i>Grégory Quenet</i>	109
Kommentaar. <i>Sverker Sörlin</i>	126
Vastus. <i>Grégory Quenet</i>	134
4. Soojalugu. <i>Laura Lee Downs</i>	146
Kommentaar. <i>Miri Rubin</i>	167
Vastus. <i>Laura Lee Downs</i>	173
5. Mäluajalugu. <i>Geoffrey Cubitt</i>	181
Kommentaar. <i>Ann Rigney</i>	204
Vastus. <i>Geoffrey Cubitt</i>	211
6. Teadmiste ajalugu. <i>Martin Mulsow</i>	226
Kommentaar. <i>Lorraine Daston</i>	246
Vastus. <i>Martin Mulsow</i>	254
7. Emotsioonide ajalugu. <i>Piroska Nagy</i>	266
Kommentaar. <i>Ute Frevert</i>	286
Vastus. <i>Piroska Nagy</i>	295
8. Asjade ajalugu. <i>Ivan Gaskell</i>	305
Kommentaar. <i>Bjørnar Olsen</i>	329
Vastus. <i>Ivan Gaskell</i>	338

9. Visuaalkultuuri ajalugu. <i>Gil Bartholeyns</i>	347
Kommentaari. <i>Jean-Claude Schmitt</i>	368
Vastus. <i>Gil Bartholeyns</i>	373
10. Digiajalugu. <i>Jane Winters</i>	387
Kommentaari. <i>Steve F. Anderson</i>	404
Vastus. <i>Jane Winters</i>	412
11. Neuroajalugu. <i>Rob Boddice</i>	420
Kommentaari. <i>Daniel Lord Smail</i>	438
Vastus. <i>Rob Boddice</i>	445
12. Posthumanistlik ajalugu. <i>Ewa Domanska</i>	454
Kommentaari. <i>Dominick LaCapra</i>	471
Vastus. <i>Ewa Domanska</i>	479
Kokkuvõte. <i>Peter Burke</i>	491
Autorid.....	505
Aine- ja nimeloend.....	514

ILLUSTRATSIOONID

- 8.1.** 6. iseseisva patarei lipp, Massachusettsi vabatahtlik kergekahurvägi, u 1862, siid, General Artemas Ward House Museum, Shrewsbury, Massachusetts. General Artemas Ward House Museumi loal 317
- 8.2.** Sarony, Major ja Knapp William Bauly järgi, „Meie taevast antud lipp“, 1861, kromolitograafia, Library of Congress Prints and Photographs Division, Washington, D.C. Avalik omand . . . 318
- 8.3.** 6. iseseisva patarei lipp, Massachusettsi vabatahtlik kergekahurvägi, u 1862, siid, General Artemas Ward House Museum, Shrewsbury, Massachusetts (detail). General Artemas Ward House Museumi loal 319
- 9.1.** „Seitse surmapattu“, omistatud Hieronymus Boschile, u 1505, õli puidul, 119,5 × 139,5 cm, Museo del Prado, Madrid. Avalik omand 353
- 9.2.** Kokkupandav piilukast 1760. aastast, 12-sentimeetrise läbimõõduga suurendusklaasi ja kaldpeeglika, võimaldab sisse asetada seitse kihti, et tekitada sügavuse illusioon. Martin Engelbrecht, Augsburg (Saksamaa), 20,2 × 22 × 81 cm (kinniselt). Centre national du cinéma et de l’image animée, CNC-AP-11-1119 b. Foto Stéphane Dabrowski loal – La Cinémathèque française. 362
- 9.3.** Päikese spektri neeldumisjooned (tumedad jooned), mida nüüd nimetatakse Fraunhoferi joonteks. Joseph von Fraunhoferi spektroskoopia, 1814. Deutsches Museumi loal, München 364

SISSEJUHATUS

AJALOOTEADUSE UUED SUUNAD

Marek Tamm

Ainus kohus, mis meil on ajaloo ees,
on selle ümberkirjutamine.
Oscar Wilde, „Kriitik kui kunstnik“ (1891),
tlk Krista Kaer

„Ajalugu on intellektuaalne vorm, mille abil kultuur annab endale aru oma minevikust,“ pakkus 1929. aastal Hollandi ajaloolane Johan Huizinga (1929: 166) meeldejäädvalt välja ühe võimaliku ajaloo defineerimise viisi. See on õigupoolest väga sarnane ühe teise määratlusega, mille sõnastas Huizinga suur eeskuju, Šveitsi ajaloolane Jakob Burckhardt (2007: 179) 19. sajandi lõpul: ajalugu on tema hinnangul „talletus selle kohta, mida üks ajastu leiab teises ajastus märkimisväärsel“. Nendest määratlustest ei pea järeldama, et mineviku uurimise saab taandada oleviku nõudmistele või ühiskondlikule tellimusele, nii tuleb kindlasti silmas pidada ka akadeemilise maailma sisemisi otsinguid, ent kummati on selge, et ajalookirjutuse arenguid ei saa vaadelda suurtest sotsiaalsest, tehnoloogilistest, kultuurilistest ja muudest muutustest lahus. Nii siis, selleks et mõista viimaste kümnendite mõjukamaid uurimissuundi ajaloos, tuleb alustuseks tähelepanu pöörata sügavamatele hoovustele tänapäeva (lääne)maailmas, muutustele kultuuri alusarusaamades, tehnoloogilistes võimalustes ja suhtumises ümbritsevasse.

Alternatiivsed ruumilised kategooriad

Lääne kultuuri kaks aluskategooriat, aeg ja ruum, on viimastel kümnenditel teinud läbi olulised teisenemised. 18. sajandil võrsunud modernistlik ajarežiim (mille üks vilju oli akadeemiline ajalookirjutus) ja Euroopa-keskne, hierarhiliselt liigendatud ruumikäsitlus (mis sidus tihedalt rahvuse ja ajaloo) on praeguseks laiali lagunenud või vähemalt minetanud oma enesestmõistetavuse. Me oleme olnud viimasel ajal

tunnistajaks suurele hulgale alternatiivsetele arusaamadele ruumilisusest ja ajalisusest, millel on mõistagi olnud tagasiulatuv mõju sellele, kuidas me kontseptualiseerime ajaloolist ruumi ja aega.

Pole vaja usutavasti enam ennast ideoloogiliselt positioneerida, et pidada meie ajastu keskseks märksõnaks „globaliseerumist“, mis oma paljutähenduslikkuses sobib hästi mitmesuguste, tihti omavahel vaid nõrgalt seotud protsesside ühisnimetajaks. Kuigi see termin ulatub tagasi juba 1930. aastatesse ja tuli esmalt käibele hariduse ja rahvusvaheliste suhete kontekstis, jääb selle tegelik läbilöök 1990. aastatesse (James, Steger 2014; vt ka Osterhammel, Petersson 2005). Kõige üldisemalt viitab globaliseerumine maailma üha suuremale võrgustumisele ja põimitusele, selle omalaadi „kokkutõmbumisele“. Kuigi turujõud on üks olulisemaid globaliseerumise mootoreid, ei ole globaliseerumine kindlasti üksnes majanduslik nähtus, vaid oluline on silmas pidada niisamuti selle poliitilist, kultuurilist, ökoloogilist ja ideoloogilist mõõdet (Steger 2017).

Põhjendatult võib väita, et globaliseerumine on sundinud või inspireerinud ajaloolasi otsima mineviku mõtestamisel ruumilisi alternatiive, pöörama suuremat tähelepanu rahvusülestele ühendustele ja võrgustikele. Nendest otsingutest on võrsunud terve rida lähenemisi, mis erinevate ingliskeelsete nimetuste all, nagu *transnational history*, *connected history*, *entangled history* või *global history*, jagavad sarnast soovi liikuda teispoole tavapäraseid geopoliitilisi liigendusi ja eraldi seisvaid tsivilisatsioonide, muuta ruumi mõiste uuesti oluliseks teoreetiliseks kategooriaks. Erinevalt traditsioonilisest universaalsest või maailmaajaloost, ei soovi uued suunad (mida koondan mugavusest nimetuse „globaalne ajalugu“ alla), jutustada lugu kõigest sellest, mis on maailmas juhtunud, „globaalne“ ei viita mitte uurimisobjektile, vaid vaatenurgale, mis seab fookusesse ühendid, põimingud ja integratsiooni (vt 1. ptk). Sebastian Conrad (2016: 90) resümeerib õnnestunult: „Globaalne ajalugu kui omaette lähenemine uurib alternatiivseid ruumilisusi, on fundamentaalselt relatsiooniline ning eurotsentrismi küsimuses eneserefleksiivne. ... See tähendab, et globaalne ajalugu võtab struktureeritud integratsiooni kontekstina, isegi kui see pole põhiteema.“

Globaalne ajalugu väärtustab seda, mida Jacques Revel (1996) on nimetanud „mängudeks skaaladega“ (*jeux d'échelles*), minevikunähtuste uurimist eri mastaapides, mis lubab märgata ootamatuid seoseid,

siduda esmapilgul isoleeritud fenomene, kaardistada kattuvaid ruume. Üha olulisem on ajaloo uurimisel mitte lähtuda etteantud ruumilistest raamidest, vaid liikuda ideede, inimeste, asjade järel, mida on uurimiseks valitud, sõltumata sellest, kuhu need välja viivad. Ajalugu muutub seeläbi mitmekihiliseks ja põimunud protsessiks, kus eri kihte iseloomustab erinev loogika, erinev tempo ja erinev geograafiline ulatus. Maailm on globaalsele ajaloolasele küll integreeritud nähtus, ent samal ajal on see siiski sisemiselt heterogeenne. Seega ei tähenda globaalse perspektiivi võidukäik ajaloos lokaalse mõõtmekadumist, vaid oluliseks muutub lokaalse ja globaalse, makro- ja mikroajaloo koos käsitlemine, sh „globaalse mikroajaloo“ arendamine, millele on uuemal ajal juba üles kutsutud (nt Andrade 2010; Trivellato 2011; Medick 2016).

Globaliseerumise rööpnähtus on olnud Lääne tähtsuse kahanemine maailmas, see, mida Dipesh Chakrabarty (2000) on meeldejäädvalt nimetanud „Euroopa provintssialiseerimiseks“, või mida võib omakorda siduda fenomeniga „impeeriumi kirjanduslik vastulöök“ (Ashcroft jt 1989), s.t endiste asumaade kirjanduslike käsitlustega „emamaast“. Impeeriumide lagunemine ja dekoloniseerimisprotsess on seadnud kahtluse alla paljud enam kui sajandiga juurdunud historiograafilised tõekspidamised, olgu need seotud teleoloogiliste narratiivide, Lääne-kesksete periodiseeringute või progressiivse ajakäsitusega, mis määras Euroopa-välised koloniseeritud piirkonnad „ajaloo kujuteldavasse ootesaali“ (Chakrabarty 2000: 8). Postkolonialistlik ajalugu (vt 2. ptk) on viimastel kümnenditel panustanud edukalt Lääne-keskse ajalookirjutuse revideerimisse (Majumdar 2010), nii nagu „uus imperiaalne ajalugu“ on aidanud paigutada kolooniate ja metropoli ajaloo ühte raamistikku ja näidanud, et mõlemad on mõistetavad imperialismi üldises kontekstis (Wilson 2004; Howe 2010).

Nagu hästi teada, on ajalookirjutus ja rahvusloome olnud algusest peale tihedalt seotud, rahvuslus on olnud üks peamisi tegureid, mis on toitnud huvi ajaloo vastu ja ajalugu on olnud tähtis aines, millest luua rahvust ja rahvuslikku identiteeti (Berger, Conrad 2015). Rahvusriik on olnud 19. sajandist alates ajalookirjutuse enesestmõistetav algühik. Globaalset ajalugu selle erinevates ilmingutes ühendabki ennekõike soov väljuda „metodoloogilisest natsionalismist“, lähenemisest, mis järgib vaikimisi veendumust, „et iga konkreetne rahvus pakub konstantset

vaatlusüksust kõikide ajalooliste muundumiste kaudu, sedasinast „asja“, mille muutust peaks ajalugu kirjeldama“ (Wimmer, Glick Schiller 2002: 305). Uuemad uurimistööd on hästi näidnud, et isegi rahvusluse kõrgajal ei ole otstarbekas käsitada rahvust etteantud ja isoleeritud „anumana“, vaid laiemas süsteemses kontekstis, mitmesugustes rahvusüleste faktorite mõjutusseostes (vt Tamm 2016).

Kuigi globaalne ajalugu on saanud võimalikuks eeskätt tänu tänapäeva ruumikogemuse globaliseerumisele – „globaalne ruumilisus annab mõista globaalsest ajaloost“, nagu on täheldanud Prasenjit Duara ja tema kolleegid (Duara, Murthy, Sartori 2014: 1) –, siis see ei tähenda, et tegemist on tingimata ajutise nähtusega, mis taandub uute sotsiaalsete suundumuste esilekerkimisel. Pigem võib nõustuda nendega, kelle hinnangul ei pruugi küll globaalne ajalugu või selle sugulasnimetused pikalt püsima jääda, ent kes peavad väga vähe tõenäoliseks, et tulevikus loobutaks maailma käsitlemisest rohkem või vähem integreeritud nähtusena ja et naastaks traditsiooniliste ruumiliste kategooriate juurde (Sachsenmaier 2011: 245; Conrad 2016: 235).

Alternatiivsed ajalised kategooriad

Globaliseerumisega kaasnenud „ruumi kokkusurumine“ on loomuldas seotud nähtusega, mida üha sagedamini nimetatakse „aja kiirenemiseks“ (Rosa 2013; Wajcman 2015). Tegelikult jääb see metafoor eriti just ajalooteaduse kontekstis mõnevõrra piiratuks ja õigem oleks rääkida ajataju mitmekesisistumisest ja avardumisest, progressivistliku ja lineaarse ajakäsituse murenemisest. Seda muutust võib esitada uusaegse ajarežiimi taandumisena (Assmann 2013), mille järgi aeg oli „muutuse vajalik toimepanija“ ja mis eeldas „asümmeetriat mineviku kui piiritletud kogemusruumi ja tuleviku kui avatud ootushorisoni vahel“ (Gumbrecht 1998: 420; vrd Gumbrecht 2014). Tänapäeval on aga maad võtmas Michel Serres'i tabavalt väljendatud mõte: „iga ajalooline ajastu on ühtlasi multitemporaalne, lähtudes samaaegselt iganenust, kaasaegsest ja futuristlikust“ (Serres, Latour 1995: 60; selle idee varasema ajaloo kohta vt Landwehr 2012). Ajaloolased on üha varmamalt „loobumas täiel määral kaasajalise oleviku ideest“ (Bevernage 2015: 351) ja „võtmas omaks meie eluaja jooksul eksisteerivate erinevate ajaliste vormide rikkust ja

mitmekesisust“ (Tanaka 2015: 161). Kui traditsiooniline historistlik ajalookirjutus väärtustas sidusust, hoidis mineviku olevikust selgesti lahus ja püüdis siluda ajalisi katkestusi, siis tänapäeva mittelineaarne ajalookirjutus „võimaldab aegu pluraliseerida ning mõelda olevikust, minevikust ja tulevikust kui mitmemõõtmelistest ja puhtalt relatsioonilistest kategooriatest“ (Lorenz 2014: 46). Nagu ka ruumi puhul, on uut hoiakut (ajaloolisse) aega osaliselt kujundanud postkoloniaalne vaatenurk, näidates selget seost historistliku ja kolonialistliku ajakäsituse vahel ning rõhutades, et „ajalookirjutus peab vaikimisi eeldama kooseksisteerivate aegade paljusust, oleviku eraldatust iseendast“ (Chakrabarty 2000: 108).

Tänapäeva ajalookirjutuses on see alternatiivne arusaam ajaloolisest ajast, mida võib püüda mõistesse „paljutine ajalikus“ (*multiple temporalities*) (Jordheim 2012, 2014), võtnud väga erinevaid vorme. Toon esile kaks kõige iseloomulikumat äärmust. „Ajalookirjutuse paljudes valdades on „suur“ tagasi,“ kirjutab teatava eufooriaga mõne aasta eest David Armitage (2012: 493). Samas artiklis käis ta välja uue mõiste, „ajaülene ajalugu“ (*transtemporal history*), mis „rahvusülese ajaloo“ eeskujul püüab „rõhutada üle aegade ulatuvate seoste ja võrdluste elemente suuaresti niisamuti, nagu rahvusülene ajalugu tegeleb üle ruumide ulatuvate seostega“. Ometi peab ta otsekohe vajalikuks täpsustada, et „ajaülene ajalugu ei ole ajalooline: see on ajaliseltselt piiritletud, mitte ajatu“ (2012: 498). „Ajaülene ajalugu“ näib olevat mugav koondnimetus, millega võib hõlmata erinevaid ajaloolaste ajahorisondi avardamise võimalusi, mida viimastel aastatel on välja pakutud: suurajalugu, süvaajalugu, evolutsiooniline ajalugu, *longue durée* (pika kestuse) ajalugu jne.

„Suurajalugu“ (*big history*) on tõenäoliselt neist kõige tuntum ja kõige ambitsioonikam, ehkki akadeemilise ajalookirjutuse kontekstis on seda ka kõige enam kritiseeritud. 1990. aastatel alguse saanud suurajalugu soovib viia ajaloo alged tagasi suure pauguni, samastades üldajaloo universumi ajalooaga. Samal ajal jääb fookusesse ikkagi inimene: suurajalugu on „lugu inimajaloost, mis on kirjutatud „Maa esiletõusu“ vaatepunktist“ (Spier 2015: 179). Selle mõttekoolkonna juhtivaid eestkõnelejaid David Christian juhatab oma raamatu „Maps of Time: An Introduction to Big History“ (2004) sisse universumi tekkega ja lõpetab käsitlusega „moodsast ajastust“. Suurajalugu ei ammuta põhilist hulka

andmetest mitte tavapäraest ajaloolistest distsipliinidest, vaid kosmoloogiast, astronoomiast, geoloogiast ja evolutsioonibioloogiast.

„Süvaajalugu“ (*deep history*) on suurajaloo noorem vend, mis veelgi selgemini keskendub inimkonna minevikule, ent nii pikas ajalises perspektiivis kui võimalik, pakkudes välja „inimajaloo uue arhitektuuri“ (Shryock, Smail 2011). Süvaajalugu tuletab meile asjakohaselt meelde, et tavapärae ajalookirjutus hõlmab kogu inimkonna ajaloo vaid tühise osa – kõigest mõned sekundid, kui inimkonna ajalugu samastada ühe ööpäevaga: „Kui me kujutame ette, et 5 miljonit aastat inimese evolutsioonilist aega on üks 24-tunnine periood, siis tervelt 300 000 aastat nüüdisaegset inimkonda hõlmab vaid umbes poolteist tundi, need 60 000 aastat, mil nüüdisinimene on Aafrikast välja rännanud, võtavad enda alla umbes 17 minutit ning 12 000 aastat pleistotseeni lõpust on veidi üle nelja minuti“ (Brooke 2014: 114). Daniel Lord Smail ja teised süvaajaloo poolehoidjad väidavad, et ajaloolased kirjutavad endiselt piibelliku „päha ajaloo kammitsais“ (Smail 2008: 12–39), mille järgi inimkultuuri lätted ei saa ulatuda kaugemale minevikku kui 4000 aastat eKr. Ometi ei peaks ajaloo määratlemine rajanema kirjakunsti leiutamisel, vaid anatoomiliselt nüüdisaegsete inimeste evolutsioonil. See tähendab, et „paleoajaloolased“, nagu süvaajaloo esindajad on ennast nimetanud, toetuvad antropoloogiale, arheoloogiale, geneetikale, neurofüsioloogiale ja evolutsioonibioloogiale: „Ajaluugu saab kirjutada igat tüüpi jäljest, mälestustest luukildude ja veregruppideni“ (Shryock, Smail 2011: 13).

Edmund Russelli välja pakutud „evolutsiooniline ajalugu“ (*evolutionary history*), „mis uurib, kuidas inimeste ja teiste liikide populatsioonid on üksteise tunnusjooni aja jooksul vorminud ning mis tähtsus on nendel muutustel olnud kõigile neile populatsioonidele“ (Russell 2011: 5), asetub ajalisel haardelt kahe eelneva lähenemisega samasse ritta. Mõistagi tähendab see ajaloolase vaatevälja avardamist terve inimevolutsiooni ajaskaala ulatuses ja pöördumist sootuks uue tõendusmaterjali poole kui see, millega ajaloolased tavapäraselt on harjunud töötama.

Sama soov ajaloolaste ajahorisonti laiendada väljendub selgesti ka Jo Guldi ja David Armitage'i palju tähelepanu pälvinud raamatus „The History Manifesto“ (2014). Kergelt liialdades väidavad nad, et nüüdisaegses ajalooteaduses kummitab lühiajalisuse tont, samal ajal kui „väljaspool ajaloo distsipliini õitseb pikaajaline käsitlus minevikust ja tulevikust“

(Guldi, Armitage 2014: 61). Seega ärgitab nende raamat ajaloolasi naasma *longue durée* perspektiivi juurde, mis autorite sõnul iseloomustas ajaloo-teadust alles paar akadeemilist põlvkonda tagasi. Seda tagasipöördumist tõukab Guldi ja Armitage'i arvates tagant tehnoloogiline areng, mille all nad peavad silmas ennekõike allikate massilist digiteerimist ja nende uusi kvantitatiivseid analüüsivõimalusi (Armitage, Guldi 2015: 290).

Tänapäeva alternatiivset ajalisust iseloomustab aga veel üks tendents, mis eelnevale vastandub ja mida François Hartog (2015) on nimetanud „presentismi“ kui uue „ajaloolisuse režiimi“ esiletõusuks. Kui viimasel paarisajal aastal on Läänes domineerinud tulevikule orienteeritud „futuristlik ajaloolisuse režiim“, siis viimastel kümnenditel on tulevik meie ajaloolise kogemuse tõlgendusvahendina selgelt taandunud ja võimust on võtnud keskendumine olevikule. „Pärast „1990. aastat näikse nii minevik kui ka tulevik olevat orientiiridena kokku varisenud – ja akadeemiline ajalooteadus on selle tulemusena olevikku kinni jäänud“ (Lorenz 2010: 93). Märke sellest muutusest näeb Hartog näiteks pärandi, muuseumide, mälestuste, mälestamiste, tunnistajate, ohvrite jne tähtsuse kiires kasvus, üks kõige olulisemaid sümptomeid on aga tema hinnangul mälu-uuringute laialdane populaarsus. Presentistlikust ehk mäletamise perspektiivist ei ole minevik midagi lõplikku ega pöördumatut, vaid see elab mitmel moel edasi, minevik on saanud oleviku osaks. Selle kohta on teinud olulise tähelepaneku Berber Bevernage (2011: 5): „Käsitlus „püsiminevikust“ ei lammuta lihtsalt arusaama puudu- ja eemalolekust, vaid veelgi enam hägustab aredat piiri mineviku ja oleviku vahel ning seeläbi seab koguni kahtluse alla nende ajaliste dimensioonide kui omaette entiteetide olemasolu.“ Ajaloo käsitlemine mitte sellena, mis „on parandamatult möödas“, vaid „jätkuva protsessina“ (Runia 2014: 57) on võimaldanud ajaloolastel esitada uusi küsimusi, mis ei käi enam minevikunähtuste algse tähenduse kohta, vaid uurivad, kuidas neid on hiljem edasi kantud, uute tähendustega varustatud, omastatud ja aktualiseeritud, kuidas need ajas põlistuvad ja milline on nende kummituslik vägi (Tamm 2013; Kleinberg 2017). Jan Assmann on nimetanud seda uut lähenemist „mäluajalooks“ (sks *Gedächtnisgeschichte*), mis ei huvitu „minevikust kui sellisest, vaid ainult minevikust niisugusena, nagu seda mäletatakse. ... Ta keskendub eranditult neile olulistele ja asjakohastele aspektidele, mis tulenevad mälust – s.t pöördumisest mineviku poole – ja

ilmnevad ainult hilisemate seletusviiside valguses“ (Assmann 1997: 9; vt ka Tamm 2015). Mälu lülitamine ajaloouringutesse (vt 5. ptk) on seega oluliselt muutnud ajaloo traditsioonilist, lineaarset ajakäsitust. Lõppkokkuvõttes tähistavad kaks ülal kirjeldatud üldist suundumust – suurenenud huvi nii „süvamineviku“ kui ka „püsimineviku“ vastu – märksa laiemat ajalise mõistmist võrreldes nendega, mis on ajalookirjutust pikka aega iseloomustanud.

Antropotseen ja „enam kui inimese ajalugu“

Kasvav huvi „ajaülese ajaloo“ vastu annab tunnistust veel ühest radikaalsest muutusest, mis sõnastab ümber meie suhteid keskkonnaga ja seeläbi ka meie suhte minevikuga. Erinevate teadusharude esindajad on jõudnud järjest laialdasemale äratundmisele, et evolutsioon Maal on jõudnud faasi, kus inimkond on muutunud oluliseks teguriks meie planeedi saatuse kujundamisel. See on inspireerinud välmima terminit „antropotseen“, mis tähistab Maa geoloogilises ajaloos uut, holotseeni järgset ajastikku. Kuigi asjakohased organisatsioonid pole seda nime- tust veel ametlikult kinnitanud ja selle täpsem defineerimine on endiselt vaidluste tallermaa, on see praeguseks levinud väga kiiresti nii loodus- kui ka humanitaar- ja sotsiaalteadustes. Kõige üldisemalt viitab antropotseen märkimisväärsele inimõjule Maa ökosüsteemidele ja geoloogiale, mis on kasvanud eriti suureks viimasel poolel sajandil (nn suur kiirendus) ja mille kõige selgemad märgid on kliimamuutus, liikide kadumine ja mitmesugused keskkonnaprobleemid. Bruno Latour (2017: 60) on selle uue ootamatu olukorra väga tabavalt kokku võtnud: „Praeguseks on dekoratsioonid, kulissid, lavatagune, kogu ehitis tõusnud püünele ja esitanud peaosatäitjale väljakutse. See olukord muudab kõiki stsenaariume, tekitab uusi sõlmitusi. Inimesed pole enam ainsad osatäitjad, nähes samal ajal endale omistatavat suuremat rolli, kui nad kanda suudavad.“

Seega mängib antropotseen radikaalselt ringi inimeste senise positsiooni, toob kaasa inimtegevuse asetamise sügavale koevolutsioonilisse aega – või nagu sõnastab Chakrabarty (2015: 181): „Me oleme langenud „süvaajalukku“, sügavasse geoloogilisse aega. Selle langemisega süvaajalukku kaasneb ehmatav äratundmine – et planeet on miski muu ja selles

leiavad aset väga mastaapsed ruumilised ja ajalised protsessid, mille osaks me oleme tahtmatult saanud.“ Chakrabarty oli üks esimesi, kes tõstatas küsimuse, kuidas antropotseen mõjutab meie arusaama ajaloost, rõhutas kõige olulisema töigana järeltust, et uus olukord tähistab „looduslooo ja inimajaloo igivana inimliku eristuse kokkukukkumist“ (Chakrabarty 2009: 201) ja et ajaloolased peavad käsitlema inimesi ja nende ajalugu palju laiemas kontekstis, „mõtleva inimestest kui eluvormist ja vaatama inimajalugu kui osa elu ajaloost sellel planeedil“ (Chakrabarty 2009: 213). Seega ei tähenda antropotseen üksnes inimliku vastutuse tunnistamist suurte keskkonna- ja kliimamuutuste ees, vaid on sügavamal tasandil osa inimese ja loodusmaailma suhte ümberkujundamisest. See on pakkunud võimaluse mõtestada ajalugu täiesti uuel ja ootamatul moel, loobuda traditsioonilisest „inimerandlikkuse“ käsitusest ning lõimida keskkond ja muud eluvormid ajalookirjutusse, kuid mitte enam passiivsete objektide või väliste dekoratsioonidena, vaid täieõiguslike aktiivsete kaastoimijatena.

Antropotseeni hüpotees on sundinud ümber hindama ja ületama mitmeid sügavalt juurdunud eristusi ajaloolises epistemoloogias, näiteks looduslooo ja ajaloo, kirjapandud ajaloo ja süvaajaloo, inimajaloo ja mitmeliigilise ajaloo, rahvusliku ajaloo ja planetaarse ajaloo vahel. Kõige üldisemalt võibki ajaloo vaatenurgast käsitada antropotseeni kui „inimese (ajaloolise) aja ja Maa (geoloogilise) aja, inimtegevuse ja inimvälise tegevuse taasühinemisest“, mis „kummutab selle suure – ajalise, ontoloogilise, epistemoloogilise ja institutsionaalse – veelahkme looduse ja ühiskonna vahel, mis laienes 19. ja 20. sajandil“ (Bonneuil, Fressoz 2016: 38). Antropotseen on võimaldanud meil mõista traditsioonilise ajaloo antropotsentristlikku iseloomu, mis loob eksitava mulje inimkonnast kui ainsast peategelasest ajaloo näitelaval. Uue olukorra valguses on veelgi tähtsam küsida, missugune oleks ajalugu, kui seda vaadelda mitte inimeste, vaid teiste liikide perspektiivist. Selle küsimuse on kõige jõulisemalt sõnastanud loomaajaloo eestkõnelejad, kes ei soovi uurida üksnes inimeste ja loomade vahelisi minevikusuhteid, vaid ka ajalugu „loomade vaatenurgast“ (Baratay 2012). Selline lähenemine ajendab ilmselgelt ümber vaatama ajaloo kui distsipliini põhialuseid või nagu on õigustatult märkinud Ewa Domanska (2017: 271), nõuab loomaajalooline perspektiiv „teistsugust minevikuteadmist võrreldes sellega, mida

pakub ajalooline epistemoloogia oma spetsiifilise käsitusega ajast, ruumist, muutusest, ratsionaalsusest ja kausaalsusest“.

Käsikäes loomaajalooga on viimastel aastatel endast märku andnud veel üks „enam kui inimese ajaloo“ variant, nimelt mitmeliigiline ajalugu (*multispecies history*), mis on saanud inspiratsiooni antropoloogide väljapakutud uurimissuunast „mitmeliigiline etnograafia“ (Kirksey, Helmreich 2010; vt ka „mitmeliigilist arheoloogiat“, Pilaar Birch 2018). Mitmeliigiline ajalugu tunneb huvi, kuidas on inimene minevikus põimunud mitmesuguste teiste organismidega – sh mikrofauna ja -flooraga – ning kuidas nad moodustavad ajalisel, aga ka ruumiliselt dünaamilisi „liikidevahelise sõltuvuse võrke“ (Tsing 2012: 144; vt ka O’Gorman 2017). Selline lähenemine esitab mõistagi väljakutse ajaloolaste harjumuspärasele allikate kasutamise viisidele, nõudes, et tähelepanu pöörataks ka „inimvälistele radadele ja jälgedele“, kuna inimvälised organismid, mis küll „ei jutusta lugusid“, mängivad ometi „oma osa neis kattuvates radades ja jälgedes, mida me käsitame ajaloonä“. „Niisiis on ajalugu,“ jäeldab Anna Tsing (2015: 168), „ülestähendus paljudest maailma kujundavatest trajektooridest, nii inimlikest kui ka inimvälistest.“

Kirjeldatud suundi võib soovi korral siduda üldise „posthumaanse pöördega“ tänapäeva humanitaarteadustes. „Posthumanism“, nagu on hiljaaegu kirjutatud, „lökkab tagasi väite, et inimesed on ainus liik, kes on suuteline teadmist tekitama, ning selle asemel jätab ka teistele vormidele/asjadele/objektidele/olenditele/nähtustele vabaduse teada. Samuti seab see kahtluse alla eristusi, mis tõmmatakse liikide vahele ja keskele. See on oluline, sest kui inimesed on ainsate võimalike teadajate positsioonilt kõrvale lükatud, avanevad uued rikkalikud uurimisvõimalused“ (Ulmer 2017: 834). Üks nende võimaluste keskelt avanenud uurimissuundi on „posthumanistlik ajalugu“ (vt 12. ptk), millest tõenäoliselt areneb uus oluline lähenemine ajaloole antropotseeni ajastul.

Kuid antropotseeni ajastul on uue tähtsuse ja tähenduse saanud juba 1970. aastatel Ameerika Ühendriikides võrsunud keskkonnaajalugu (vt 3. ptk). Esialgu ühe ajaloo allharuna alustanud suund on viimastel aastatel levinud üle maailma ja oma haaret tublisti laiendanud, nähes ennast vältimatu osana igasugusest ajaloo uurimisest. Mõni aasta tagasi sai Kenneth Pomeranz (2014: 351) küsida: „Kas [keskkonnaajaloo] põhieesmärk on kehtestada omaette, fokuseeritud alamvaldkond (nagu näiteks

naisajalugu, etnilised ajalood, teaduse ja tehnoloogia ajalood) või lõimida uus teema „peavoolu“ narratiividesse?“ Tänapäeval paistab vastus langevat selgesti viimase kasuks. Keskkonda ei ole võimalik tänapäeva ajaloo-teaduses enam käsitada ühe valikuna paljude teiste uurimisteede seas või siis pelgalt inimtegevuse neutraalse taustana, vaid ajaloo protsessi keskse tegelasena, millest ei saa mööda vaadata ükski ambitsioonikam ajalooline uurimus.

Ajalugu digiajastul

Kui ökoloogilises mõttes elame me inimese ajastul, siis tehnoloogilisest vaatenurgast oleme digiajastu elanikud. Eespool vaadeldud aega ja ruumi puudutavad muutunud hoiakud ning inimese ökoloogilise jalajälje kiire kasv on tõepoolest kõik ühel või teisel moel seotud digitehnoloogia kiire arenguga. Globaliseerumine poleks iial saavutanud oma praegust tähtsust, kui seda poleks toetanud tehnoloogilised edusammud, eeskätt digitaalsete sidevahendite kiire levik. Manuel Castells (2008: 24–25) on veenvalt kirjutanud, et „globaliseerumist tagant tõukavad jõud saavad realiseeruda üksnes tänu globaalsete võrgustike loomise võimekusele, mille digitaalsed sidetehnoloogiad ja infosüsteemid, sealhulgas arvutitega juhitud kiire pikamaatranspordi võrgud on nende käsutusse andnud“.

Mitmeski mõttes on World Wide Web meie ajastu sümbol ja ilma erilise liialduseta võib öelda, et „interneti massiline omaksvõtt tõukab tagant üht ajaloo kõige põnevamat sotsiaalset, kultuurilist ja poliitilist muundumist ning erinevalt varasematest muutuste perioodidest on mõju seekord täiesti globaalne“ (Schmidt, Cohen 2013: 4). Interneti ja digitaalse kommunikatsiooni esiletõus tähistab ka olulist muutust meie teadmiste süsteemis, kolmandat suurt revolutsiooni pärast kirjakunsti ja trükikunsti leiutamist. See on esile kutsunud uued vaidlused „teadmishiskonna“ või „infoajastu“ sünnist, mis omakorda on soodustanud ajaloolist lähenemist sellele temale – aidanud kaasa teadmiste ajaloo tekkele (Burke 2016: 4–5; vt 6. ptk).

Tehnoloogia ja meedia areng on alati mõjutanud kultuurilisi hoiakuid ja vorminud meie suhteid minevikuga (Kittler 1999; Anderson 2011). Vaid mõne aastakümnega laialdaselt üle maailma levinud

digitehnoloogia on jõuliselt ümber kujundanud meie suhte minevikuga ning meie mineviku uurimise viisid ja vahendid, kusjuures üsna julgelt võib ennustada, et tulevikus muutuvad need arengud veelgi intensiivsemaks (Weller 2013). Allikmaterjalide üha ulatuslikum digiteerimine ning nende töötlemine ja analüüsimine uute järjest rohkem veebipõhiste tööriistade ja meetoditega on avanud ajaloolastele täiesti uued välja-vaated ning sundinud neid oma ameti põhialuseid ümber mõtestama (vt 10. ptk).

Selguse huvides tuleks siiski vahet teha kahel nähtusel: digiajastu ajalool ja digiajalool. Teatud mõttes on kõik ajaloolased tänapäeval digiajaloolased, sest digitehnoloogia vahendeid kasutame me kõik, olgu selleks näiteks internet või tekstitöötlusprogrammid. Rääkimata ajalookultuuri üldisest digiteerimisest: ajalooainelistest arvutimängudest ajalooliste virtuaalreaalsuse lahendusteni (Fogu 2009). Kitsamas mõttes digiajaloo all tuleb siiski silmas pidada sellist lähenemist ajalool, mis kasutab digitehnoloogilisi vahendeid mineviku uurimiseks ja esitamiseks. Journal of American History korraldatud veebiarutelu on Douglas Seefeldt ja William G. Thomas (2009) pakkunud digiajalool definitsiooni, mis tundub endiselt kõige sobivam:

Digiajalugu võib laiemalt mõista kui mineviku uurimise ja esitamise meetodit, mis töötab arvutil, internetivõrgul ja tarkvarasüsteemidel põhineva uue sidetehnoloogiaga. Ühel tasandil on digiajalugu teadusloome ja kommunikatsiooni avatud areen, mis hõlmab uute loengumaterjalide väljatöötamist ja teadusandmete kogumist. Teisel tasandil on digiajalugu metodoloogiline lähenemine, mida raamistab nende tehnoloogiate hüpertekstuaalne võime luua, määratleda, annoteerida ja uurida seoseid inimese ülestähendustes mineviku kohta.

Digiajalugu ei tule niisiis käsitada mitte ajaloo uue abiteadusena, vaid uue viisina ajalugu uurida ja kirjutada. Uurimistöö seisukohast peavad ajaloolased harjuma uue olukorraga, mida Roy Rosenzweig (2011: 7) nimetab „fundamentaalseks paradigmanihkeks kasinuse kultuurilt külluse kultuurile“. Allikate massiline digiteerimine ja üha uued võimalused, mida pakub kvantitatiivne analüüs, seavad ajaloolased küsimuse ette, kuidas muudab uus olukord meie praegust arusaama „ajaloolisest allikast“. Mis tagajärjed on sellel, kui „allikatest“ saavad „(suur)andmed“?